

Ciałowicz, Krzysztof

Rola ceramiki greckiej w badaniach nad uzbrojeniem : hełm koryncki

Studia Archeologiczne 4, 5-13

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof M. Ciałowicz

ROLA CERAMIKI GRECKIEJ W BADANIACH NAD UZBROJENIEM.
HEŁM KORYNCKI

Uzbrojenie jest jedną z tych kategorii przedmiotów, które dopiero w ostatnich latach zaczęły na szerszą skalę interesować badaczy. Częściej zajmowano się sposobami walki, okresem przejścia od bitew rozgrywanych sposobem pojedynków do walk toczonych przez dwie zwarte formacje czy też rodzajami wojsk w Grecji. W badaniach nad uzbrojeniem opierano się głównie na zachowanych obiektach samego uzbrojenia, mniej uwagi poświęcając ich przedstawieniom w sztuce, chociaż ostatnio zauważa się zdecydowaną poprawę w tej dziedzinie¹. Szczególną rolę odgrywa tu ceramika grecka, zwłaszcza czarno i czerwono figurowa. Mistrzostwo malarzy i realistyczny sposób przedstawiania przedmiotów pozwala na próby ustalenia dokładniejszego datowania i potwierdzenia typologii uzbrojenia.

Najlepiej datowanym spośród wszystkich rodzajów uzbrojenia greckiego jest hełm koryncki, aczkolwiek jego forma, mimo ciągłej ewolucji w kierunku ufunkcjonalnienia, nie przechodzi gwałtownych zmian. Ponadto obok nowych form długo jeszcze trwają stare. Obydwa te zjawiska nie są czynnikami ułatwiającymi precyzyjne datowanie. Wydaje się jednak, że najlepiej można go datować na podstawie kryteriów typologicznych a, w wypadku hełmów dekorowanych, i stylistycznych. Obecnie można określić czas powstania poszczególnych egzemplarzy z dokładnością do kilkudziesięciu lat. W badaniach nad chronologią, przynajmniej w odnie-

¹ Por. np. A. Alföldi, Die Herrschaft der Reiterei in Griechenland und Rom nach dem Sturz der Könige, Festschrift K. Scheffold, Berno 1967; H.L. Lorimer, Homer and the Monuments, Londyn 1950; P.A.L. Greenhalgh, Early Greek Warfare, Cambridge 1973; z polskich prac wymienić tu trzeba znacznie wcześniejsze dzieło E. Bulandy, Bogen und Pfeil bei den Völkern des Altertums, Wiedeń 1913.

sieniu do niektórych grup hełmu korynckiego, dużą rolę odgrywa ceramika grecka i ich przedstawienia w malarstwie wazowym.

Najstarszą grupę hełmów korynckich stanowią tzw. hełmy garnzkowe (Topfhelm) istniejące od ostatniej ćwierci VIII w. p.n.e. Są one jeszcze bardzo prymitywne, osłaniają całą głowę aż do dolnej granicy szyi. Wysokość hełmu jest większa aniżeli jego głębokość (proporcja ta w miarę upływu czasu ulega zmianie). Dzwon nierównomiernie opada na boki przechodząc stopniowo do prawie pionowej ściany bocznej. Widoczna z profilu maksymalna wypukłość dzwonu leży bliżej wierzchołka aniżeli środka głowy. Naczolnik jest płaski, tylna ściana hełmu spadzista, lekko wklęsła. Dolna krawędź hełmu przebiega jednolicie poziomo. Wizura jest duża, posiada zaokrąglone krawędzie. Maksymalne wygięcie górnej krawędzi znajduje się bliżej środka niż wewnętrznych kątów, co w późniejszym okresie zasadniczo się zmieni. Prawdopodobnie najstarszym z tej grupy hełmów jest zabytek z Olimpii, charakteryzujący się brakiem nakarczka i zupełnie prostą linią profilową tyłu hełmu². W latach późniejszych następuje pewna modyfikacja formy hełmu. Tylne ściany stają się zaokrąglone, występuje nakarzeczek kończący się wyraźnie odstającym brzegiem. Dolna krawędź bocznej ściany tworzy klin, jest przy tym łagodnie wklęsła. Dalszy rozwój formy biegnie w kierunku złagodzenia profilu tyłu hełmu. W starszych egzemplarzach linia tylna spada ostro, gwałtownie przechodząc w nakarzeczek³. W hełmach późniejszych (VII w. p.n.e.) tylny profil przechodzi w łagodnie wyginającą się krzywą w formie płaskiej litery S⁴. Od początku VII w. p.n.e. wchodzi w użycie druga grupa hełmu korynckiego tzw. hełmy z prowadnicą do pióropusza (Helme mit Buschbahn) trwająca do ok. 640 r. p.n.e.⁵ Grupa ta istnieje stosunkowo krótko, w latach następnych nie ma żadnej podobnej formy. Nazwa jej wywodzi się od odmiennego sposobu umocowania grzebienia. Od naczolnika przebiegają dwie ostro zarysowane krawędzie, tworzące prowadnicę, biegnącą wierzchołkiem dzwonu, razem z nim opadają w dół gubiąc się mniej lub bardziej nagle. Grzebienie

² A.M.Snodgrass, Early Greek Armour and Weapons, Edynburg, Chicago 1964, s.24.

³ E.Kukahh, Der Griechische Helm, Marburg 1936, tabl. I,3.

⁴ Jw., tabl. I,4.

⁵ E.Kunze, VII Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin 1961, s. 59-77.

był umocowany w prowadnicy za pomocą uszek lub haków, na co wskazują ślady po nitach. Krawędzie, między którymi znajdują się czasem trzy linie ryte, podtrzymywały prawdopodobnie grzebień z boków. Inną cechą charakterystyczną tej formy jest równa, spadzista lub lekko tylko esowata linia profilu tyłu hełmu. Często występują głębokie klinowate wycięcia w dolnych krawędziach bocznych ścian hełmu. Wcześniejsze egzemplarze tej grupy cechuje brak nosala (podobnie jak w grupie omówionej poprzednio). Występuje on w formach późniejszych, lecz nie jest pionowy a mocno ukośny. Krawędzie wizury są różnie ukształtowane. W niektórych zabytkach obie tworzą jednakowe łuki, w innych zaznacza się wyraźna dysproporcja pomiędzy ukształtowaniem górnej i dolnej krawędzi, pierwsza jest wygięta a druga biegnie prosto. W grupie tej występuje też po raz pierwszy na dużej ilości zabytków ornament. Początkowo jest on umieszczony tylko wzdłuż brzegów hełmu. Ponad krawędziami wydzielony jest wąski pas zdobiony ornamentem roślinnym, w innych wypadkach wybijany ozdobnymi nitami, podtrzymującymi prawdopodobnie materacówkę. W późniejszych egzemplarzach ornament występuje także w innych miejscach; na bocznych ścianach często spotykane są palmy, rozetki lub motywy zoomorficzne ⁶.

Pierwsze przedstawienia hełmu występują na wazach geometrycznych, są one jednak bardzo schematyczne. Na jednej z amfor z ostatniej ćwierci VIII w. p.n.e. wyobrażeni są wojownicy z okrągłymi tarczami, wyposażeni w duże tarcze i nagolenie ⁷. Na głowach mieli niewątpliwie hełmy, ale malarz przedstawił tylko luźno spływający na kark grzebień, wyrastający z czubka głowy. Nie można rozstrzygnąć, czy chciano tu już pokazać hełm koryncki, czy też osłonę głowy wcześniejszego typu, jaką odkryto w Argos w późno geometrycznym grobie ⁸.

Najpierw hełmy korynckie zostały przedstawione na naczyraniach zaliczanych do środkowego okresu protokorynckiego i datowanych, wg Payne'a, na pierwszą połowę VII w. p.n.e. ⁹ Z analizy rysunków na wazach protokorynckich wynika, że przedstawiono tu hełmy z obu wymienionych wyżej grup. W zasadzie, poza nie-

⁶ Jw., tabl.17.

⁷ P.E.Arias, A History of Greek Vase Painting, Londyn 1969, pl.9.

⁸ P.Courbin, Une tombe d'Argos, BCH 81, 1957, s.322-386.

⁹ H.Payne, Necrocorinthia, Oxford 1931, s.1-15.

wielkimi szeregami grupy te nie różnią się i dlatego śledząc hełmy przedstawione na wazach, nie można dostrzec różnic między nimi. Sprowadzają się one do istnienia prowadnicy do pióropusza, czego oczywiście nie można dostrzec na rysunku. Na jednym z wczesnych alabastronów reprodukowanych przez Payne'a w głównym fryzie przedstawiony został hoplita i sfinks¹⁰. Wojownik ma tarczę, nagolenice oraz hełm koryncki z niskim grzebieniem. Hełm ten jest jeszcze bardzo prymitywny, jego dolna krawędź jest prosta, nie ma wyodrębnionego nakarczka, wizura jest duża, a linia profilu tyłu hełmu przebiega prawie prosto. Na innych naczyniach z tego okresu linia profilowa jest już łagodnie esowata, aczkolwiek i tutaj hełmy charakteryzują się dużymi wizurami i brakiem nakarczka¹¹. Jest więc możliwe, że przedstawione tu zostały hełmy korynckie wczesnych typów, tj. garnczkowego i z prowadnicą do pióropusza.

Od połowy VII w. p.n.e. do około 570 r. p.n.e. produkowane były hełmy z tzw. typu Myrosa¹². Jest zresztą możliwe, że czas trwania tej grupy był nieco dłuższy i że istniały one do ok. 540 r. p.n.e. Typ został nazwany nieco sztucznie, wywodzi się bowiem od imienia Myros, wrytego na jednym z pierwszych znalezionych egzemplarzy tej grupy. Hełmy omawianego typu były wykonywane z bardzo mocnej blachy brązowej. Niektóre ich partie, szczególnie krawędzie wizury i nosale są dodatkowo wzmacniane. Profil tylnej ściany jest esowaty. Kontur dzwonu równomiernie wzrasta i opada. Ściany boczne są wklęsłe, co stwarza wrażenie wybrzuszenia dzwonu. Wizura jest duża, górna krawędź wyraźnie zaokrąglona, natomiast dolna pozostaje prosta. Nosal jest ukośnie wysunięty ku przodowi. Mniej więcej pośrodku bocznych ścian znajduje się lekko wklęsłe wycięcie będące najdoskonalszym wykształceniem wcześniejszych dość głębokich, okrągłych lub kątowych wycięć, oddzielających od siebie nakarcezek i boki. Ornament z reguły bogatszy, jest w większości wypadków umieszczony tak, jak w poprzednio omówionych grupach, wzdłuż krawędzi hełmu. Czasem nad górną krawędzią wizury są zaznaczone plastyczne brwi, a na naczelniku bywają umieszczone palmety lub rozety¹³.

¹⁰ Jw., pl.I,4.

¹¹ Jw., pl.I,7-11.

¹² E.Kunze, VII Beriocht ..., s.77-116; A.M.Snodgrass, Early Greek ..., s.23,27.

¹³ E.Kunze, VII Beriocht ..., tabl.30.

Obok omówionej poprzednio grupy rozwija się inna, bardzo podobna pod wieloma względami do poprzedniej. Zasadniczą różnicą między nimi jest występowanie wycięcia w formie klina, oddzielającego ściany boczne od nakarczka. Hełmy typu Myros, jak i hełmy omawianej grupy były sobie częściowo współczesne. Ogólnie przyjmuje się, że grupa hełmów z bocznym klinem (Helme mit Seitenzwinkel) istniała w latach ok. 660 do połowy V w.p.n.e.¹⁴ Profil tylnej ściany przechodzi ten sam rozwój co profil hełmów typu Myros. W VII w.p.n.e. jego największe zakrzywienie znajdowało się u dołu hełmu, później krzywa ta zostaje rozłożona bardziej regularnie na cały profil tyłu hełmu dochodząc aż do równomiernie rozłożonej linii esowatej¹⁵. Wizura w większości wypadków nie jest tak duża, jak w innych grupach, a nosal jest mocno pochyły. W końcu VI w.p.n.e. profil tylnej partii traci swój łagodnie esowaty kształt i zmienia się wyraźnie. Dzwon hełmu coraz bardziej przesuwa się do tyłu. Punkt styczności dolnego i górnego łuku krzywej przechodzi ze swojego dotychczasowego położenia w środku wysokości hełmu bliżej szczytu dzwonu. Ornament nad krawędzią jest znacznie mniej delikatny niż dawniej. Tworzy go między innymi linia falista, ornament z liści. Naczolnik jest często ozdobiony rozetami otoczonymi dwoma pierścieniami złożonymi z małych kółek. Ornament umieszczony ponad krawędziami, występujący dotąd z reguły dookoła całego hełmu, w niektórych jego partiach zanika. Pozostawiony jest w miejscach szczególnie eksponowanych. Palmety nie występują rzędowo na krawędziach, lecz pojawiają się w ściśle określonych częściach hełmu. Już na niektórych hełmach typu Myros występują one na naczolniku, nad nosalem, lecz dopiero w VI w.p.n.e. motyw ten staje się częsty.

Jedno z najwcześniejszych wyobrażeń hełmów typu Myros znajduje się na słynnej wazie Chigi datowanej na ok. 640 r.p.n.e.¹⁶ W górnym fryzie przedstawiono dwie maszerujące armie hoplitów. Wszyscy wojownicy noszą hełmy omawianego typu. Widać tu wyraźnie esowatą linię profilu tyłu hełmu. Nawet przyglądając się rysunkowi na naczyniu odnosi się wrażenie, że ściany boczne są nieco wklęsłe, a dzwon wybrzuszony. Wizura, podobnie jak w zachowanych oryginałach hełmów, ma dolną krawędź prostą a górną mocno wypu-

¹⁴ E.Kukahn, Der Griechische ..., s.34; A.M.Snodgrass, Early Greek ..., s.24,27.

¹⁵ E.Kukahn, Der Griechische ..., tabl.III,1-2.

¹⁶ P.A.Arias, A History ..., pl.16.

kłą. Tak wierny sposób przedstawienia omawianego typu hełmu na korynckim olpe wyraźnie potwierdza datowanie pierwszych egzemplarzy na połowę VII w.p.n.e. Podobnie wierne przedstawienie hełmu typu Myros znajduje się na kotonie z Paryża datowanym na ok. 570 r.p.n.e.¹⁷ Na ramionach naczynia ukazano kilkanaście par walczących wojowników. Większość z nich nosi hełmy z grupy z bocznym klinem. Obok nich wyobrażony został także hełm typu Myros. Podobnie jak hełmy z wazy Chigi, ma on esowatą linię profilu tyłu hełmu, wklęsłe ściany i lekko wybrzuszony dzwon. Górna krawędź wizury jest łukowata a dolna prosta. Daty wyznaczone przez dwa wymienione naczynia określają mniej więcej okres produkcji hełmów typu Myros. Jak już wyżej wspomniano, być może były one produkowane nieco dłużej, lecz już ok. roku 570 p.n.e. były one dużo mniej popularne niż hełmy z bocznym klinem. Wskazuje na to i drugie z omawianych naczyń, na którym hełmy z bocznym klinem są o wiele liczniej przedstawiane niż hełmy typu Myros.

Na rodyjskim talerzu z końca VII w.p.n.e. przedstawieni zostali hoplici w hełmach z bocznym klinem¹⁸. Maksymalne zakrzywienie profilu tyłu hełmu znajduje się u dołu, tak jak w zachowanych egzemplarzach z tego okresu. Klin jest duży i wyraźny, podobnie w wyraźny sposób został zaznaczony nakarzeczek. Nosal jest mocno pochyły, a wizura mniejsza niż w poprzednio omówionej grupie. Na deinosie malarza Gorgony z połowy VI w.p.n.e. także występują omawiane hełmy¹⁹. I tutaj największe wygięcie profilu tyłu hełmu znajduje się bliżej nakarczka niż wierzchołka, a ożkolwiek krzywa ta jest równomierniej rozłożona niż w scenie omówionej poprzednio. Klin oddzielający ścianę boczną jest przedstawiony wyraźnie, a nawet przesadnie. Dużo łagodniej ukształtowany profil tyłu hełmu przedstawiony został na imadle krateru François w scenie ukazującej Ajasa niosącego poległego Achillesa²⁰. Krzywa profilu została równomiernie rozłożona, a punkt styczności dolnego i górnego łuku krzywej przypada w połowie wysokości hełmu. Na słynnej amforze Eksekiasa w scenie przedstawiającej Ajasa i Achillesa grających w kości pokazany został

17 Jw., pl.48.

18 Jw., pl.27.

19 Jw., pl.37.

20 Jw., pl.46.

także hełm koryncki z bocznym klinem ²¹. Tutaj krzywa profilu zmienia już swój wygląd. Nie ma łagodnego przejścia pomiędzy łukami górnej i dolnej części krzywej, jest ono wyraźnie zaakcentowane i sugeruje lekkie przesunięcie dzwonu do tyłu w porównaniu z dolnymi partiami hełmu. W latach następnych omawiany typ hełmu istnieje nadal, czego dowodzą zarówno zachowane oryginały, jak i przedstawienia ²². Te ostatnie są coraz mniej liczne, co wiąże się przede wszystkim z produkowaniem kolejnej grupy, tj. hełmów z krawędzią oddzielającą dzwon. One też stają się najpopularniejsze w malarstwie wazowym ²³. Grupa hełmów z krawędzią, określana też jako forma klasyczna, pojawia się w drugiej połowie VI w.p.n.e. Zasadniczym "modelem" dla hełmów pozostaje nadal głowa ludzka. Krawędź wyraźnie oddzielająca dzwon biegnie odpowiednio do granicy włosów i tworzy nad naczolnikiem kąt otwierający się ku dołowi. Widać wyraźnie, jak długą ewolucję przeszedł hełm od wczesnych prymitywnych form, które uzyskały swój punkt szczytowy w hełmach typu Myros, o najdelikatniejszych ornamentach i najdoskonalszym kształcie wycięcia bocznej krawędzi. W okresie działalności Amasisa (550-530) powstaje zatem nowa forma, która staje się typowa dla hełmu korynckiego w okresie klasycznym. Na wazach Amasisa ten hełm występuje w swojej wczesnej, surowej formie ²⁴. Natomiast u współczesnego mu Eksekiasa, jak już wyżej wspomniano, występują jeszcze hełmy starszego typu. Nowa forma osiąga swój punkt szczytowy na początku V w. p.n.e. ²⁵ Cechuje ją, oprócz krawędzi, długość policzków, ich ułożenie w stosunku do pozostałych części hełmu. Nosal jest wąski, podłużny, rozszerza się tylko w 2/3 swej długości, kończy bardzo ostro. Krawędzie wizur są dość szerokimi, ukośnie zakończonymi listwami, przechodzącymi w boczne krawędzie nosala. W formach późniejszych oddzielenie dzwonu od pozostałych części hełmu nie jest już tak widoczne. Ostry kąt utworzony przez krawędź nad naczolnikiem ztraca się. Krawędź staje się w tym miej-

²¹ Jw., pl.62.

²² Por. np. hełm z kolekcji Czartoryskich w Krakowie oraz CVA Pologne 4 pl.9/138/1; CVA USA 15 pl. 12/692/1.

²³ Por. np. E.Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, Monachium 1923, t.III, rys.218,345,347.

²⁴ Jw., rys.218.

²⁵ E.Kukahn, Der Griechische ..., tabl.IV 5-6.

scu równomiernie zaokrąglona, a dzwon bardziej płaski (od drugiej ćwierci V w.).

Hełm z krawędzią jest przedstawiony między innymi na kylik-sie z ostatnich dwudziestu lat VI w.p.n.e.²⁶ Cechuje go, tak jak i zachowane oryginalne przykłady, krawędź tworząca ostry kąt nad naczolnikiem, mała wizura, długie policzki i wąski nosal. Podobnych przykładów pochodzących z tego okresu jest więcej, znaleźć je można na wielu dziełach mistrzów stylu surowego. Duża ilość przedstawień interesującej nas grupy pochodzi również z pierwszego okresu stylu swobodnego. Jednym z najciekawszych jest malowidło wazowe powstałe pod wpływem Polignota²⁷. Została na nim przedstawiona Atena w hełmie korynckim, lecz w odróżnieniu od dotychczasowych przedstawień w ujęciu en face. Jest to jedno z nielicznych wyobrażeń hełmu korynckiego w ujęciu frontalnym. Widać wyraźnie, że krawędź hełmu tworzy ostry kąt nad naczolnikiem, a nosal i policzki tak ściśle przylegają do siebie, że nie osłonięte pozostają jedynie oczy, chociaż jak we wszystkich hełmach tego typu, wizura jest bardzo mała. W latach następnych wyobrażenia hełmu korynckiego stają się mniej popularne, zwykle zostaje on przedstawiony w sposób schematyczny lub nawet udziwniony²⁸. Zastępuje go bardziej dekoracyjny hełm joński.

Największe zasługi w badaniach nad chronologią hełmu korynckiego położył E.Kukahn²⁹. On to po raz pierwszy zwrócił uwagę na rozwój profilu tyłu hełmu i jego znaczenie dla datowania. Opierając się na jego ustaleniach można z dość dużą dokładnością umieścić w czasie powstanie poszczególnych egzemplarzy hełmu, śledząc zaś przedstawienia na wazach można stwierdzić, że rozwój wyobrażeń hełmu korynckiego i kształt linii profilu tyłu hełmu przechodzi tą samą drogę rozwoju, co zachowane oryginalne przykłady. Jednocześnie w związku z postępem prac nad chronologią ceramiki greckiej można próbować zmodyfikować i ustalić jeszcze dokładniejszą chronologię hełmu korynckiego. Odnosi się to zwłaszcza do okresu rozpoczynającego się współcześnie powstaniu hełmów typu Myros, a więc od końca VII w.p.n.e. W niektórych przypadkach,

26 E.Pfuhl, Malerei ..., rys.395.

27 E.Pfuhl, Malerei ..., rys.513.

28 Jw., rys.504,506,508 a,509.

29 Por. przyp.3.

